

ELŐSZÓ

A kötet arról a jelenségegyüttesről, annak történéseiről és következményeiről próbál valamiféle áttekintést adni egy kortárs kutató feljegyzései felhasználásával, amit röviden rendszerváltásnak nevezünk. A kutató szerencsésnek mondhatja magát, hiszen az 1970-es évektől empirikus szociológiai vizsgálatokat végezhetett Gázsó Ferenc munkatársaként a Társadalomtudományi Intézetben az oktatás, a szakképzés és az ifjúságszociológia bizonyos témaköreiben, így a rendszerváltáskor csupán folytatnia kellett a már megkezdett munkát. Folytatnia, hiszen ekkor fejezte be az alacsony iskolázottság újratermelődésének vizsgálatát. Továbbá, mert az 1980-as évek második felében már kutatási tervek készültek az un. „nagy létszámú korosztályok” („Ratkó” unokák) követéses vizsgálatára, mert látható volt, hogy e népes korcsoportok fogadására a középfokú oktatási-képzési rendszer nincs felkészülve, mint ahogy az ifjúsági munkanélküliség is előre jelezhető volt. A tervezett kutatást a rendszerváltás ugyan felülírta – a politikát ilyen sokadrangú ügyek miatt is érdekelték volna –, azonban a politikusok ügyködési hiányában, vagy éppen nyomán, elemi erővel kerültek felszínre e vizsgálatok témakörei – például az ifjúsági munkanélküliség, vagy az iskolarendszeri „parkoltatás” kérdései – kiegészülve olyan „új”, és azóta állandósult jelenségekkel, mint az egzisztenciális kiszolgáltatottság, a lecsúszás és elszegényedés, a marginalizálódás és gettósodás stb. tömegfolyamatai. Tekintettel arra, hogy alkalmanként néhány szakpolitikus mégiscsak érdeklődést mutatott a társadalomban zajló folyamatok iránt – vagy, ha nem, más kutatási megbízásokat-lehetőségeket felhajtva – a rendszerváltás kezdetétől jártuk az országot és rendre készültek a kutatási zárójelentések, mondjuk az ifjúsági munkanélküliségről (1993), a szakképzés állapotáról (1997), a magyar ifjúság helyzetéről (2002), vagy a zárványtársadalmakról (2008). Közben a Ford Alapítvány támogatásával az erdélyi Csíki-medencében és Kunhegyes körzetében egy nemzetközi összehasonlító kutatás keretében – a csikszeredai Bíró A. Zoltán kollégámmal – vizsgáltunk a rendszerváltásoknak a helyi társadalmakra gyakorolt hatásairól-következményeiről. E tevékenységek természetes velejárójaként alkalmanként be kellett számolnunk a kutatások állásáról-eredményeiről, előadásokat kellett tartanunk és vitákon részt venni, meg hát sok-sok publikáció

¹ Az 1950-es évek elején – a terhességmegszakítás akkori tiltása illetve komoly megnehezítése miatt – született nagy létszámú korosztályokat közkeletűen „Ratkó” korosztályoknak hívták Ratkó Anna akkori egészségügyi miniszter neve után. Az 1974 és 1979 között született nagy létszámú korosztályokat ezért hívják gyakran „Ratkó” unokáknak.

is készült – könyvek, vitaanyagok, tanulmányok, cikkek stb. – a közérdeklődésre számot tartó kérdéskörök egynémelyikében.

Mindent egybevéve tény, hogy rákényszerültünk a rendszerváltás jelenségkörének egyre alaposabb tanulmányozására, melyet kezdetben a kutatói kíváncsiság hajtott, az idő előre haladtával aztán az a felismerés is, hogy a rendszerváltás politikai víziói, céljai és ígérvényei, illetve a vizsgált magyar valóság reálfolyamatai közti eltérés szakadékszerű különbséggé szélesedett és mélyült. Röviden: hazánk egy szélsőségesen polarizált, fragmentált és kirekesztő társadalom kialakulása-rögzülése irányába halad, amelyben semmi sem utal a „középrétegek megerősödésére”, sem arra, hogy csupán egy vékonyka „alsó réteg” alakul csak ki, amelyet egy kiépült modern intézményrendszer nem enged leszakadni a társadalom szövetéről. „Ezzel szemben olyan tendenciák mutatkoznak, amelyek a „latin-amerikai” társadalmi szerkezetet látszanak leképezni: kis és igen gazdag hatalmi és gazdasági elit, gyenge középrétegek és nagy tömegű szegénység” –, ahogy ezt Andorka Rudolf 1996-ban megfogalmazta.²

Szembesülnünk kellett tehát azzal a ténnyel, hogy a politika – amely kezdetben nem csupán „felkészültnek és felelősségteljesnek” mutatta megát a rendszerváltás tekintetében, de „tévedhetetlennek”, „értékeiben-céljaiban meggingathatatlanak és mindenhatónak”, mi több, erkölcsileg „magasabb rendűnek” mindenki másnál – ténylegesen felkészületlennek bizonyult egy ilyen történelmi léptékű változás levezénylésére, így egyszerűen magára hagyta a társadalmát. Vagyis a különféle indíttatású és ideológiájú politikai csoportok, pártcsírák és pártok ugyan egyöntetűen „többpártrendszeréről”, „demokráciáról”, „jogállamról”, „szólás-, gyülekezés- és sajtószabadságról”, „bírói-ügyészi függetlenségről”, „a nyugathoz való csatlakozásról”, „modern magyar társadalomról” stb. szónokoltak, azonban a kezdetektől nem akartak egy, az e célokat realizáló távlatos „nemzeti programban” megegyezni – melyhez tartani kellett volna magukat –, hanem saját hatalmi-gazdasági érdekeiket követték. Követték, mert követhették, ugyanis a hazai újkapitalizmus nem a társadalmi-gazdasági-politikai fejlődést hordozó polgári-burzsoá rétegek (osztály) harcának eredményeként jött létre, hanem azt egy modernizációs-nagyhatalmi korszakváltás tette politikailag lehetővé, következésképpen a politika „légüres térben” mozogva „önjáróvá” vált. Nemhogy nem gyakorolt hatékony társadalmi-politikai kontrollt felette egyetlen társadalmi réteg vagy osztály sem, de éppen azokat, amelyek hivatalból gyakorolhatták volna (polgárság), a politika frissen „nevezte ki”, látta el „vagyonnal”, és hatalmazta fel az olcsó és érdekvédelmétől megfosztott magyar munkaerő alkalmaztatására.

² Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerváltás Magyarországon, *Század-
vég*, 1996/1. 12-13. o.

Egyfelől a „polgár”, a „magántulajdon”, a „piac”, a „vállalkozás” stb. lettek a mindent eldöntő, az ország bajait megoldó és a „boldog” jövőjét garantáló politikai hívószavak, mely bajokért, mint a „nyugattól való lemaradás”, vagy a „tőkehiány” – másfelől – kizárólag az előző államszocialista rendszert tették felelőssé. Azonban mindenki tudhatta történelmi tanulmányaiból – de a politikusok ünnepi beszédeiből mindenképp –, hogy már a reformkorban is ismert volt az ország „elmaradottsága”, és a nyugathoz való „felzárkózás” nemzeti problémaként jelenítődik meg a „haza és haladás” programjában. Aztán a „polgárosulás” 19. századi folyamatai sem voltak ismeretlenek, mint ahogy a Monarchiabeli „boldog békeidők” külföldi tőkén meginduló gyors kapitalizálódása sem, vagy a korszak íróinak, művészeinek, filozófusainak, szociológusainak, pedagógusainak stb. elköteleződése a „Nyugat” irányába. Egyszóval: a nyolcvanas évek végi rendszerváltáskor megjelenített problémák jelentős része évszázados múltat tudhatott magáénak, melyeken jól láthatóan sem a kiegyezés utáni gyors modernizáció, sem a „feudálkapitalizmust” a „szocializmussal” felváltó 1940-es évek végi rendszerváltás, sem az 1980-as évek végi „szocialista-(új) kapitalista” rendszerváltás sem volt képes sikeresen változtatni, de a „magán- és közösségi tulajdon” cseréinek varázslata sem. A 20. század történetében egymást követő rendszerváltások felvetették a folytonosság és megszakítottság, vagy a szervesetlen fejlődés kérdéseit, hiszen ahogy a két világháború közti hazai állapotokból nem volt levezethető a „szocializmusra” való áttérés, úgy a „gulyáskommunizmus” fejlettségéből sem következhetett a globálkapitalizmus. Mivel az ismétlődő „szocialista-kapitalista” rendszerváltások nem sajátosan magyar jelenségek, hiszen a 20. században számos európai és ázsiai országban sor került e megnevezés alatti rapid és totális modell-cserére – szó sincs semmiféle „magyar átokról” – egyértelművé vált, hogy a jelenségkör értelmezésébe be kell vonni a modernizáció történelem-alakító irányzatait is.

Mint a vázoltakból is kiderül, munkánk során rengeteg fogalmi problémába botlottunk. Gondoljunk például a „polgárosodás” kifejezésre, mellyel nem csupán a 18. századi merkantilista, vagy a 19. századi szabadversenykor „polgárosodását” jelölik, de hazánkban „szocialista polgárosodásról” is beszélt a korabeli szociológia, sőt napjainkban is ezzel operál a politika, mintha a globálkapitalizmus korában ugyanaz zajlana, mint évszázadokkal korábban. A rendszerváltás egyik fontos céljának a „piacgazdaságot” jelölték meg a politikusok. E kifejezés ugyan a „magántulajdon”, a „vállalkozás” vagy a „versenyképesség” fogalmak társaságában sok mindent képes felidézni abból, ami a fejlett gazdasággal bíró országokban akkoriban működött, azonban ez a rendszerváltás folyamatában viszonylag gyorsan leegyszerűsödött olyasfajta képzetté, hogy ha mindent magántulajdonba adnak, az már „piacgazdaság”. Vagy, ha több százezren kiváltják a vállalkozói igazolványt, akkor szintén gyorsan kiépül a várva várt „piacgazdaság”, mely elképzelések természetesen messze álltak-állnak a valóságtól. További gond: ha a „piacgazdaság” alatt „kapitalizmust”

értettek a politikusok, akkor még mindig tisztázatlan maradt, hogy ennek melyik gazdaság- és társadalomszerveződési formájára gondoltak: a szabadversenyessé, az állam-, a jóléti- vagy a globálkapitalizmusra? Miután ezek történelmileg is elkülönülnek egymástól, az is homályban maradt, hogy a magyarok miért tudnának a politikus által sejtetett „jóléti kapitalizmusba” pár év-évtized alatt eljutni, miközben a fejlett országoknak ehhez évszázadok kellettek? A jelzettek nagy jóindulattal még politikai maszatozásnak nevezhetők, az azonban már bizton szómágiának és társadalomrombolásnak minősíthető, hogy a döntően „állami és szövetkezeti tulajdon” formájában meglévő „nemzeti vagyont” csupán azért elvitatható, széthordható, elherdálható stb. vagyontárgyaknak mutatták fel a rendszerváltó politikai erők, mert az „állami és szövetkezeti tulajdon” kifejezésekhez eleve negatív tartalmakat társítottak (például: „bűnös”, „értéktelen”, „alacsony hatékonyságú”). Így aztán szitokszóvá váltak, szentesítve az osztogató-fosztogató, kegyúri „polgárosodást”.

A kötet címe – bár elképzelhető, hogy sokan valamiféle feltűnést kereső reklámfogást, netán történetfilozófiai iróniát, avagy nyelvi leleményt gyanítanak mögötte – is az efféle bajlódásaink egyikére utal. Nevezetesen annak a történelmi ténynek az elfogadására, hogy a magyar társadalom és gazdaság évszázadokon át másként fejlődött, és más fejlődési pályán mozgott-mozog, mint a modernizáció irányát és dinamikáját meghatározó legfejlettebb („centrum”) országok. Erre a tényre számos hazai tudós felhívta a figyelmet – tisztelet nekik –, amikor erőfeszítéseket tettek a társadalmunkban zajló reálfolyamatok feltárására, és sok esetben kénytelenek voltak belátni, hogy a rendelkezésükre álló és általánosan elfogadott történelmi, közgazdasági, szociológiai, politológiai stb. fogalmakkal a vizsgált magyar valóság csak hozzávetőlegesen vagy egyáltalán nem írható le.

Leopold Lajos szociológus-közgazdász – akitől a címet kölcsönöztük – az 1917-ben megjelent könyvében arra a következtetésre jut, hogy miután a kiegyezést követő kapitalizálódást nem a hazai gazdasági-társadalmi fejlődés belső szükségesszerűsége (a „kapitalizmus szelleme”) indította útjára, mint Angliában, hanem erre külföldi tőke bevonásával került sor („kívülről erőltették”), ezért a két kapitalizmus nem azonos. Az előbbit „igazi”, míg a magyart „szinlelt kapitalizmusnak” nevezi, jelezve, hogy az utóbbi más módon jött létre, a működési jellemzői is mások és a fejlődésnek más útját járja, mint az „igazi”. Szerinte „... Smith Ádám, Széchenyi István, Marx Károly nem ezt a kapitalizmust sürgette”, mint amely az 1910-es évekre Magyarországon kialakult, majd hozzátesszi: „A kétféle tőkés-rendhez, kétféle tagadás illenék; két bíráló szempont, két taktika, két szocializmus.”³ E megjegyzés arra utal, hogy Leopold közel sem látta olyan problémamentesnek a korabeli kommunista fejlődésmélet által a „kapitalizmus” alternatívájaként jegyzett „szocializmus”

³ Ifj. Leopold Lajos: Szinlelt kapitalizmus (1914-1917). In: ugyanő: *Elmélet nélkül, Gazdaságpolitikai tanulmányok*, Budapest-Szekszárd, 1917. Benkő Gyula Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedése, 97. o.

kialakításának-kialakulásának lehetőségét, ugyanis, ha az „igazi kapitalizmus tagadása” a „szocializmus”, akkor a „színlelt kapitalizmusból” csupán a „színlelt szocializmusba” lehet eljutni. És a „színlelt szocializmusból” hova vezet az út...? Ennek kapcsán nem érdektelen Hajnal István történészre is hivatkoznunk, aki az európai fejlődést tanulmányozva megállapította, hogy egy országnak „az osztálytársadalma olyan, mint volt a rendisége”⁴, következésképpen a „szocializmusa” is csak olyan lehet, mint a „színlelt kapitalizmusa” volt, és az „újkapitalizmusa” sem lehet más, mint a „színlelt szocializmusa”.

Mint a vázoltak már jelzik, a kötet egy rendszerváltó időutazásra hívja meg az Olvasót – az első írás 1991-ben jelent meg, az utolsó pedig 2020-ban öltött végleges formát – amely megpróbál betekintést nyújtani azokba az ellentmondásos folyamatokba és felettébb zaklatott viszonyokba, amelyek a rendszerváltást közvetítették és kísérték. Már az első írás a problémák sűrűjébe visz, hiszen ez egy olyan vitára készült, ahol történészek, szociológusok, jogászok stb. kísérelték meg szakmai alapon körüljárni a „polgárosodás” kérdéskörét akkor, amikor „politikussá” előlépett történész, szociológus és jogász kollégáik a – politikai mozgósító- és hívószóként használt – „megszakított polgárosodás”, „szocialista polgárosodás”, stb. kifejezéseket hatalmi nyomulásaik „alátámasztására” gondolták felhasználni. A kérdés számunkra az volt, hogy az államszocializmus „második” gazdaságából politikai propagandával előállított „szabadidős” polgárosodás magányos figurája vajon egyenrangú versenytársa lehet-e a globalizálódó piacokat uraló nemzetközi cégek hálózatainak? Jóllehet a politikai propaganda napjainkig használja hívószóként e fogalmat, tartalma időközben alaposan átalakult, hiszen kiderült, hogy a zsiros állami megrendeléseken néhány ilyen figurát a politika „kinevezhet” a baráti körből, azonban így fogalmilag pontosabb ezt „politikai polgárosodásként”, magát a figurát pedig „politikai vállalkozóként” jelölni.

Az 1992-ben készült második írás egy empirikus szociológiai vizsgálat terméke, amelyben egy, a magyar társadalomban ebben az időszakban megjelent új jelenséget, a nyílt munkanélküliség problémáját próbáltuk meg feltérképezni – a gyárkapun belüli munkanélküliség persze ismert volt – egy olyan térségben, ahol ez elemi erővel előtörve azonnal kezelhetetlen tömegjelenséggé nőtte ki magát. Tekintettel arra, hogy a jelenség fogadására sem az állam – a munkaügyi intézményrendszer ekkor épült ki –, sem a helyi hatalom, sem a családok, sem a gazdasági szereplők, sem az iskolarendszer stb. nem volt felkészülve, így ez megélhetési gondokká nemesülve szinte azonnal anarchizálta úgy a politika szervezte hivatalos, mint a település- vagy rokonsági-családi szinten szerveződő informális világot. A hivatalok kölcsönviszonyában már ekkor megjelennek az intézményi válság társadalomromboló elemei: a

⁴ Hajnal István: Az osztálytársadalom, In.: Domanovszky Sándor (szerk.), *Magyar Művelődéstörténet V., Az új Magyarország*, Budapest, 1942., Magyar Történelmi Társulat.

felelősség áthárítás, az erőforrás elvitatás, az agresszivitás, az egymásra mutogatás stb. jól ismert eljárásai, mint ahogy a bűnbakképzés is a politikai manipuláció eszköztárának hatékony elemévé vált. A magukra maradt családok zöme sem tudott mit kezdeni azzal, hogy vagy az apa, vagy az anya, vagy a gyerek, vagy egyszerre többen veszítették el munkahelyüket, mivel a napi megélhetési gondok mellett megjelent a gyerekek taníttatásának a problémája is, meg hát a családon belül is megszaporodtak a tehetetlenség érzéséből is adódó veszekedések: volt, aki ivásra adta a fejét, és a válások is sokasodtak.

Nos, az elmondottakkal csupán jelezni kívántuk, hogy az anyagok válogatásánál nem csupán az államszocializmus utáni újkapitalizmus karakteressé váló új jelenségeinek, társadalomalakító irányzatainak és ezek egyidejű kritikai feldolgozásának bemutatására törekedtünk, hanem a különféle kérdéskörök (pl. lecsúszás, külföldi munkavállalás, földosztás, háztájizás) sokszempontú, akár részletekbe menő körüljárására is. Ily módon a munkanélküliség vagy az elszegényedés kapcsán a megélhetési gondokon túl, a családok erőforrásaiba és erőfeszítéseibe csakúgy igyekeztünk betekintést nyerni, mint a háztartások gazdálkodásába, vagy étkezési szokásaiba. A politika állandó eleme és tárgya az írásoknak, hiszen már az első vizsgálatokból az derült ki, hogy a társadalmi tér különféle szereplői-intézményei a rendszerváltás kezdetétől érzékelték azt, hogy a politika magukra hagyta őket gondjaikkal, illetve kénytelenek elviselni ezen állapot máig tartó állandósulását. Az empirikus kutatások eredményeinek bemutatásán túl történelmi, társadalomelméleti és politikai kultúrát boncolgató írások is szerepelnek a válogatásban, utalva a legújabb rendszerváltásunk által felszínre hozott és felvetett problémák tisztázatlan tömegére. Ha úgy tetszik, a kötet sokkal inkább e problémák és tisztázásra váró kérdések, semmint a megnyugtató tisztánlátást garantáló írások gyűjteménye.

A kötetet mesterem és barátom, Gázsó Ferenc emlékének ajánlom. Több évtizedes intenzív kutatási együttműködésünkben sokat gazdagodtam, annak eredményei visszaköszönnek társadalomkutatói megállapításaimban és értelmezéseimben.

A kötet megjelenéséért köszönettel tartozom feleségemnek, Laki Icának, aki aktív részt vállalt az előkészítő munkálatokban is, továbbá Békés Zoltán barátomnak, aki a szerkesztői munkán túl maga is ösztönzője és résztvevője volt az országot és Erdélyt járó kutatásainknak.

Laki László